

ה'פושקע' וגלגוליה – קופות ארץ-ישראל כתופעה חברתית

שאל שטמפפר

אופיה של חברה משתקף, בין היתר, ביעדים שלהם היא מקציבה כספי-צדקה. כך מבטאת התמיכה המתמדת של יהודי התפוצות ביושבי ארץ-ישראל את זיקת עם ישראל לארצו. אולם ניתן ללמוד על חברה לא רק מיעדי-צדקה אלא גם מהשיטות לאיסוף כספי-צדקה. ביניהן בלט בדורות האחרונים השימוש ב'פושקע' – קופת-צדקה ביתית – כאמצעי לקיבוץ כסף.

קופת הצדקה הביתית היא המצאה של המאה התשע-עשרה וכיוון שלא נדרש תיחכום טכני בבנייתה, אין ללמוד ממנה על הטכנולוגיות החדשות של העת החדשה. לעומת זאת, מעידה הופעתה על צרכים חדשים בחברה היהודית ומלמדת על שינויים באופייה.¹

השימוש בקופה ביתית פשוט מאוד. ארגון-צדקה מפיץ את הקופות בכתים ומדי פעם עוברים נציגי הארגון מבית לבית ומריקים אותן. שיטה זו מאפשרת לקבוצה קטנה של פעילים להתרים ציבור גדול. אולם, מה היה יתרונה של שיטה זו על המנהג הישן של העמדת קופות-צדקה בבתי-כנסת,² או של התרמה יזומה של מקבצי צדקה שעברו מבית לבית שגם באמצעותם הותרם ציבור גדול? נראה שמספר יתרונות הצדיקו בנסיבות מסוימות את הפצת הקופות. איסוף מבית לבית כדאי רק בתנאי שלכעלי הבתים יש כסף מזומן 'פנוי'. אצל עניים אין הפרוטה מצויה, במידה שתצדיק פניות אליהם. לעומת זאת, באמצעות ה'פושקע' צברו אותם עניים סכומים שהיה בהם כדי להצדיק את הזמן הכרוך בפניות אליהם. השימוש בקופות-צדקה ביתיות, בהשוואה להצבת הקופה בבית-הכנסת הגדול גם מגדילה את המאגר של תורמים אפשריים. בדרך זו ניתן להתרים גם את מי שלא היה בבית-הכנסת מדי יום. יתר על כן, דרך זו מאפשרת איסוף נדבות מנשים, שכן בדרך-כלל הן לא פקדו את בתי-הכנסת בימי חול, וכך קופות בבתי-כנסת לא יכלו 'לספוג' כסף ממחצית הציבור היהודי. אמנם

1 המלה 'פושקע' חציין במאמר זה את החפץ שבאמצעותו אספו כסף למען המוסד, שייקרא כאן 'קופה'. המלה הגיעה לידידי מן המלה הפולנית Puszko. משמעות המלה הפולנית היא קופסה, וכפרט קופסה לאיסוף תרומות לצדקה. המלה 'פושקע' נהרגמה לעברית במספר צורות: 'כיס' כתעודה מ-1841 (א' טויבר, 'תעודות מימים עברו', מזרח ומערב, ג (תרפ"ט) עמ' 69) או 'שופר' (למשל, בדבריו של ר' יצחק אלחנן ספקטור ב'ירושלים' של לונץ, ט (תרע"א) עמ' 39). השימוש במלה 'שופר' משקף את משמעות המלה בלשון חז"ל, כך למשל במשנה שקלים. ה-ו (תורתית נתונה לפרופ' ד' שפרבר שהעיר לי על כך). התרגום המצוי ביותר ל'פושקע' הוא 'קופה'. מלה אחרת לציון אותו חפץ היתה 'ביקס' בידידי מגורמנת (ראה: הכתבים הציוניים של צבי הירש קלישר, ירושלים תש"ז, עמ' תקכו). יש להדגיש שהשימוש כאן במלה 'פושקע' מבדיל בינה לבין הקופסאות שהיו מוצבות בבתי-כנסת עוד הרבה לפני המאה הי"ט (ראה להלן, הערה 3). הדוגמה הקלאסית לנהג זה נמצאת כבר במקרא (מלכים-ב יח י').

2 על הבעיות הקשורות בהפצת חידושים, ראה: E. Rogers, *Communication of innovation*, New York 1971.²

3 על תולדות קופת ר' מאיר בעל הנס ראה: ש' רפפורט (שי"ר), 'רבי מאיר בעל הנס', ישורון, ו (1868), מחברת א, עמ' 65-92, וכן א' רובינשטיין, 'קונטרס כתיב למאור של יוסף פערל', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 140-157 וכו' מתואר נסיונו של פערל לעמוד על מקור המנהג. על מנגנון התמיכה ביושבי ארץ-ישראל שהתפתח במזרח-אירופה ראה: י' הלפרין, 'על יחסם של הועדים והקהילות בפולין לא"י', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 82-88.

הבעלים, שהיו בבתי-כנסת בימי חול, ייצגו את המשפחה מבחינה כספית, אך קופות כבתים הגדילו את ההזדמנויות שכסף יגיע לצורכי צדקה. אם כך, נשאלת השאלה מדוע השתמשו בקופות-צדקה ביתיות רק החל מהמאה התשע-עשרה וכן מדוע היה השימוש בקופות אלה, כפי שנראה, מוגבל למטרות מסוימות בלבד.

ב'פושקע' אי-אפשר להשתמש לכל מטרה ולא כל אחד יכול לנצלה. ה'פושקע' מועילה, כמובן, רק לצרכים מתמידים ולא לצרכים חד-פעמיים או דחופים, שכן איסוף הכסף באמצעותה דורש יותר ארגון מכפי שאפשרי למגבית חד-פעמית, והכסף שנאסף באמצעותה איננו מגיע מיד לאחר חלוקתה. מובן שרק אנשי המקום יכולים להשתמש בשיטה זו ולא 'מבקרים' מהחוק, וזאת מאותן הסיבות. מגבלה אחרת של השימוש בקופות הצדקה הביתיות היא שהצלחת השימוש בהן תלויה ברצון הטוב של התורמים. מי שתורם למטרה מסוימת במסגרת אחרת, ובפרט כאשר הוא עושה זאת תחת לחץ חברתי, אינו מעוניין כל-כך לתרום שוב לאותה מטרה בביתו. מגביות מקומיות לצורכי צדקה יכלו להשתמש בלחץ חברתי, התרמות פומביות, פניות לבעלי-השפעה וכד', כדי להשיג את מטרותיהן — כל זאת מבלי להזכיר מיסים שונים. יש להניח ששיטות אלו לא היו פחות יעילות מן ה'פושקע' והשיגו את מטרתן ביתר מהירות וביתר פשטות. הצורך במידה רבה של הזדהות עם מטרת הצדקה והחשיבות של חוסר-פומביות והעדר לחץ חברתי מתכבט יפה בקטע מתחינה שנתחברה לאמירה בשנת תרומה ל'פושקע':

רבונו של עולם אזו וויא די פושקע איז פארמאכט קיינער ווייסט ניט וואס אינוועניק איז פאראן. נאר דער גבאי וואס אפענט איר אויף ארויס צוא נעמען דאס געלד, אזו איז דאס הארץ ביא אמענטשען פארשטעלט, קיינער ווייסט ניט וואס ער טראכט... (רבונו של עולם כמו שהפושקע סגורה ואף אחד אינו יודע מה יש בתוכה, כי אם הגבאי שפותחה כדי להוציא את הכסף, כך הלב נסתר מן האדם ואף אחד אינו יודע מה שזולתו חושב...)⁴ וכך חוזרת השאלה לאיזו מטרה נועדה ה'פושקע', שהרי מוסדות שטיפלו בבעיות מקומיות יכלו להפעיל אמצעי-לחץ יעילים, ואילו מוסדות לא-מקומיים שטיפלו באותם התחומים היו נענים ב'עניי עירך קודמים'. כך למשל, אין אוספים כסף לפני חג הפסח עבור עניי עיר אחרת. מכאן שהשימוש ב'פושקע' היה יעיל רק לשם מטרה שלא היתה לה מקבילה מקומית ושהיה בכוחה לעורר עניין בציבור, למרות שלא מילאה צורך מקומי. ואכן היו שתי מטרות כאלה; התמיכה בעניי ארץ-ישראל והתמיכה בשיבות הגדולות שמספרן היה קטן וששירתו אזורים רחבים.⁵ כך ניתן להבין, כפי שנראה להלן, את נקודות המגע הרבות בין המנגנונים לתמיכה ביושבי ארץ-ישראל והמנגנונים שארגנו את התמיכה בשיבות הגדולות של מזרח-אירופה.

העדות הראשונה הידועה לי על השימוש ב'פושקע' נמצאת במכתב של צבי הירש להרן אל ר' משה פרנקל בהאמבורג מיום ט' בשבט תקפ"ז (1827):

ואחרי זכינו לכך כי היטיב בעיני רופ"מ נ"י להיטיב מעמד הצדיקים והת"ח עניי ואביוני א"י הקדושה תוב"ב, בהעמד קופות בבית מדרשו, עליו תטוף מלתנו, אולי יוסיף חסדו על יושבי אה"ק ת"ו לייסד שמה התחייבות יחידה סגולה, המתנדיבים בעם בסך קבוע לשנה, ככל אשר שאלנו ממעלת כבוד האלופים הופ"מ דהק"ק שמה יע"א, או להרכות קופות

4 ש"ס תחינה, ווילנא תרס"ד, עמ' 227. יש להניח שתחינה זו פורסמה עוד קודם-לכן.

5 אמנם היו יוצאים מכלל זה, אך הם היו מיעוט שבמיעוט. כך למשל, מציין קרלינסקי שבתחילת המאה התשע-עשרה אספו יהודי קעלם כסף באמצעות 'פושקע', כדי לעשות מגורה מפוארת לבית-הכנסת. ח' קרלינסקי, ליטע, א, ניו יורק 1951, עמ' 1444.

יחידים, שיעמידו קופה בביתם, להתנדב לתוכה לעיתים מזומנות, ובכל שעת רחמים ורצון יזכרו זכרון ירושלם ואחיותיה יתר שלשת עה"ק תוב"ב. וגם במדינתנו השתדלנו כזאת, אשר לא רצה להתחייב בסך קבוע, קיבל מאתנו קופה, להעמיד בביתו או בבית אשר יתפלל וילמוד שמה, לתת לתוכה נדבתו שלא בתורת התחייכות, ועל הרוכב עלה לתקופת השנה יותר מהתחייכות שבקשנו מאתו, וכן עשו ועשו גבאים ומשתדלים טובת א"י ת"ו במדינת פולין ורוסיא יע"א.⁶

מדברים אלה קשה להכריע בשאלה היכן המציאו את ה'פושקע' — במזרח-אירופה או במערבה. אך השאלה לענייננו איננה זו של זכות הראשונים, אלא היכן התפתחה השיטה. להרן ממעט להתייחס ל'פושקע' ומרבה לדרוש תרומות שנחיות או עונתיות וקבועות למען עניי ארץ-ישראל. לעומת זאת, השימוש ב'פושקע' נעשה נפוץ למדי במזרח-אירופה. לפני סקירת התהליך של התפשטות השימוש ב'פושקע' במזרח-אירופה, יש לציין את השינוי המהותי ביחסם של יהודי מזרח-אירופה לעניי ארץ-ישראל, שהתרחש במאה השמונה-עשרה.

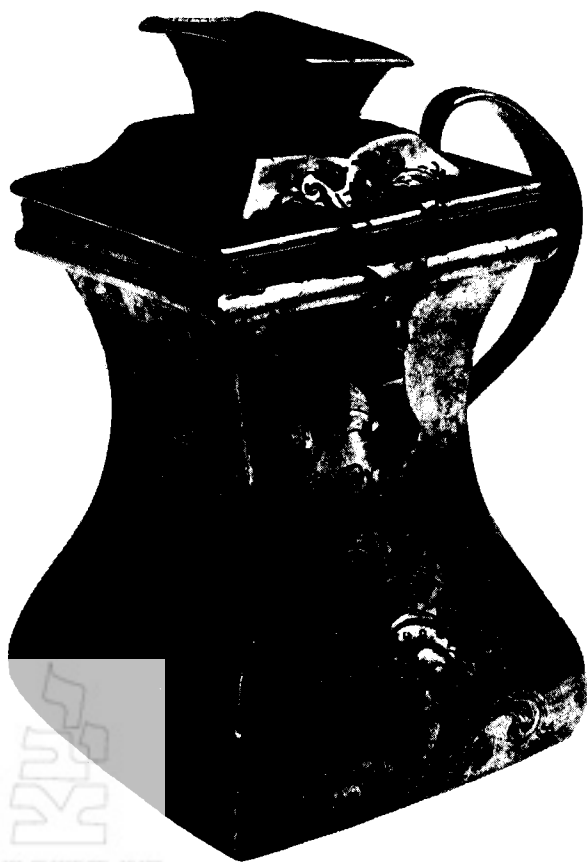
בשלהי המאה השמונה-עשרה ובתחילת המאה התשע-עשרה הגיעו לארץ-ישראל גלים אחדים של עולים ממזרח-אירופה שבאו בקבוצות מאורגנות. היו אלו העליות הידועות של החסידים ושל הפרושים (תלמידי הגר"א).⁷ לעליות אלו היתה השפעה רבה על יחסם של יהודי מזרח-אירופה לתושבי ארץ-ישראל וכן על ארגון התמיכה בהם. עד אז היו רוב יושבי ארץ-ישראל בחינת דמויות 'אקסוטיות', אנונימיות ואגדות רבות נקשרו בהם. בזכות תדמית זו שפעלה על דמיונם של יהודי אירופה ובזכות ישיבתם בארץ-ישראל, זכו לתמיכה.

העולים שבאו בעליות הנ"ל לא התמזגו עם התושבים הוותיקים. הם הקימו מוסדות נפרדים ובמידה רבה ניהלו את חייהם כשלוחה חברתית ותרבותית של יהדות מזרח-אירופה. ראשי העולים היו קשורים בקשרי משפחה ורעות עם הדמויות הבולטות ביהדות מזרח-אירופה — הן במחנה המתנגדים הן במחנה החסידים — ובהיותם הנציגים של אותן הקבוצות, יכלו לפנות אליהן בדרישה לעזרה כספית. ואכן כך נעשה, וסכומי הכסף שנשלחו לארץ-ישראל מאותה אוכלוסיה במזרח-אירופה הלכו וגדלו.

שלבי ההתארגנות בקרב החסידים והמתנגדים היו דומים. כמעט מיד עם בואם של החסידים לארץ-ישראל הורגש הצורך בעזרה כספית מחוץ-לארץ. כשנה לאחר בואם נשלח ר' ישראל מפאלאצק

6 'וב' ריבלין (עורכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדס, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 136. תודתי נתונה לא' מורגנשטרן שהביא עדות חשובה זו לתשומת-לבי. בארכין פערל ישנם שני מכתבים משנת תקע"ט שטיבם טרם הוכרו. שניהם נשלחו מארץ-ישראל לאליעזר בראנשטיין בצ'רנוביץ, אך זהות השולח איננה ברורה. בראשון נאמר: 'בקשתי שיהי' חשב בעינינו כהרבה', ובשני: 'ובקשתי שהיא [מרת זאלדי — ש"ש] גם היא תשים לנגד עיניו [?] [את] אגרת לעשות את בקשותינו ולפרוש בכל עת וזמן מעות א"י בפושקע מיוחדת כדי לשלוח לנו איזה סך בכל שנה [וש]נה ויהיו לנו לעזר ולסעד'. תודתי נתונה לד"ר י' ברטל שמסר לי על מכתבים אלה. ירחמיאל כהן סיפר לי כי במזיאון ישראל יש קופות-צדקה שנראות כמיועדות לשימוש ביתי, ושלדעתו נעשו לפני שנת תק"צ במרכז-אירופה. כיוון שהשימוש בקופסאות אינו נזכר במקורות נוספים, נראה שהוא היה שם מעין מנהג משפחתי ולא שיטה של מנגנון מאורגן לגביית כסף. יעקב ליפשיץ (זכרון יעקב, ב, קובנה תרפ"ז, עמ' 30-31) מזכיר החלטה 'להעמיד בכל בית ישראל קופסא שנקרא אז בשר שופר...'. אך לא ניתן תאריך או מקור, לידיעה זו.

7 על עליית החסידים ראה: י' הלפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, תל-אביב תש"ז. המקור החשוב ביותר לתולדות עליית הפרושים הוא 'ספור התחלת הישוב האשכנזים הנקראים פרושים במחצית השניה של המאה הששית' שהועתק מפנקס הכולל אשר בצפת והתפרסם אצל א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 138-157 וכן בהמשך, שם.

קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע וחוקק. נעשתה בווינה, 1846

קופסת-צדקה עשויה כסף רקוע בצורת בסיס של מנורה. נעשתה בווינה, 1834

חזרה לאירופה, כדי לארגן תמיכה עבור העולים.⁸ הוא קבע 'מעמדות', כלומר התחייבויות אישיות לתרום סכומים קבועים — אם פעם בשבוע ואם פעם בשנה — עבור היושבים בארץ הקודש. לאחר פטירתו, בסביבות שנת 1783, עמד ר' שניאור זלמן בראש מגבית זו. כבר ב-1781 חתמו ר' ישראל מפאלאצק, ישכר בער סג"ל ור' שניאור זלמן על גזירה האוסרת שימוש בכספים שנאספו למען עניי ארץ-ישראל לצורכי צדקה מקומיים, והוסיפו:

עוד ראינו לגזור גזירה שוה לכל נפש מן המתנדבים בעם, ליתן דבר קצוב מדי שבוע בשבוע לקופת אה"ק, שיהיו זהירין וזריזין לפני כל רגל ורגל מכל רגלים לסלק כל מה שמגיע מהם עד רגל ההוא...⁹

אך בדברים אלה אין עדיין זכר לי'פושקע'. על מידת ההצלחה של המנגנון החסידי אנו יכולים ללמוד, בדרך עקיפה, מכתב-הלשנה ששלח אביגדור מפינסק למושל הרוסי בשנת 1800:

8 י' היילפרין (לעיל, הערה 7), עמ' 30.

9 ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' ט. על המונח 'מעמדות' ומשמעותו בהווי החסידי ראה: י' ריבקינד, יידישע געלט, ניו יורק תש"ך, עמ' 155-156.

הגם שהרכ של הקארלינים זלמן בן ברוך מצדיק א"ע לאמר, איך שמשנים קדמוניות היה המנהג ליתן מעות על פרנסת האנשים היושבים בירושלים להתפלל שם, אך כאשר נעייין בפנקסאות אזי נוכל לראות שהסך שהי' נתאסף בימים הראשונים היה כמו חלק מאה מן הסך שמאספים עכשיו ואינם משגיחים על שכפי דת ישראל מחויב להניח תשעה חלקים על עניי עירנו וחלק העשירי על עניי אנשי ירושלים.¹⁰

כאמור, פעלו המתנגדים (הפרושים) באופן דומה. הקבוצה הגדולה הראשונה של מתנגדים הגיעה ב-1808, ובראשה עמד ר' מנחם מנדל משקלוב. כשנתיים לאחר-מכן נשלח ר' ישראל משקלוב, שזה מקרוב בא, חזרה לחוף-לארץ, כדי לאסוף כסף עבור העולים וכידו ניתן מכתב החתום בידי מנהיגי הפרושים בצפת וכו נאמר:

הזדרזו ראשי קהלתכם, לילך על פתחי המתנדבים בעם בחכמתכם, וכל אחד ואחד יבא על פינקס הנדבה כהשגת ידכם, לתת ככל שבווע ושבווע משנותיכם דבר ראוי על חיזוק ישוב חרבן ארצכם, ועל זה יתמנה שמש גובה כדעתכם, ואיסוף כל הנדבות להגבאי הממונה על זה בקהילתכם, והן יבקשו נדבה על העבר...¹¹

הניסיון של המתנגדים הוכתר אף הוא בהצלחה. המתנגדים והחסידים כאחד ריכזו תחילה את פעולותיהם באזור המוצא של העולים. הם פעלו בקרב חוגים שהיו קרובים לעולים וניסו להכניס סדר וקביעות בתמיכה. אך הצורך הדחוף להשיג כסף עבור יושבי ארץ-ישראל גבר על המכשולים הגיאוגרפיים והאידיאולוגיים. כך למשל, במסגרת פעולותיו של ר' ישראל משקלוב נשלח ר' אברהם דנציג (בעל 'חיי אדם') מווילנה לגרמניה, לבקש עזרה למען יישוב המתנגדים בארץ-ישראל.¹² חשיבותה של מגבית זאת לחסידים ולמתנגדים כאחד מתבטאת בפשרה שנעשתה ביניהם ב-1812.¹³ יש לזכור שר' ישראל משקלוב היה מתנגד חריף לחסידות, אבל בכך לא היה כדי למנוע ממנו לחתום על הסכם ע"מ. הסכם זה כלל חלוקת אזורים לשד"רים חסידיים ומתנגדים וכן את שילובו של המנגנון הוותיק יותר של החסידים בפעולות המרכז המתנגדי בוויילנה. אולם טעות תהיה בידינו, אם נחשוב שפשרה זו נעשתה בסיס לשיתוף-פעולה בין שני המחנות היריבים. מיד אחרי חתימתו היו הפרות, או לפחות טענות להפרות של ההסכם. אולם עצם הנכונות לבוא לידי פשרה היא מאלפת.¹⁴

על רקע התגברות ההתרמה עבור העולים לארץ-ישראל והאצתה הופיעה ה'פושקע' במזרח-אירופה, אולם השיטה לא התפשטה שם מיד. ה'פושקע' איננה נזכרת בכתב-הלשנה שחיבר יוסף פרל בשנת 1829. במכתב זה, שהיה מיועד לממשל האוסטרי, כתב פרל על כך שהיהודים אוספים כסף ושולחים אותו לחוף-לארץ:

למטרות המגביות הנזכרות אפשר למצוא גם כעת, הן בגאליציה והן באותו חלק של

10 ד"צ הילמן (לעיל, הערה 9), עמ' קמב-קמג.

11 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 344-345. ושם, מבוא מקיף.

12 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים 1977, עמ' 759.

13 חיבור ההסכם משנת 1812 (וכן של הסכם נוסף ב-1818) כלול בכרוז 'תכתוב זאת לדור אחרון', ירושלים תר"ה. פרטים נוספים ראה: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 141; ש' הלוי, ר' ישראל משקלוב, סיני, ג, כרך ה (תרצ"ט-ת"ש), עמ' ל-לו.

14 ראה: י"י ווייס, 'פסק החתם סופר בענין חלוקת מעות לבני ארץ ישראל', מוריה, ח, גליון ב-ג (סיון תשל"ח), עמ' כד-כז. וכן ראה איגרתו של ר' אש"כ סופר (בנו של החתם סופר) משנת 1846 על המשך הדיונים בספר 'זכור לאברהם', ירושלים תשל"ב, עמ' כט-לא. על יחסו השלילי של ר' ישראל משקלוב לחסידות ראה: י' תשבי, 'קטרונו של ר' ישראל משקלוב על החסידים', קריית ספר, נא, 1-2 (טבת-ניסן תשל"ו), עמ' 300-303.

הונגריה הגובל בה, בכל בית כנסת ואף בכל כתי התפילה, וככל האכסניות ובתי ההארכה היהודים, קופסה חתומה ועליה פתק בכתב יד או בדפוס ובו הוראות לגבי צורת מתן התרומה. ולגבי התפילה הקצרה ביותר בשעת מתן התרומה. הקופסאות נפתחות לעתים מזומנות על-ידי הממונים לכך ומשתמשים בהן לצורך הידוע... מגבית זו, במיוחד כאשר אין חובת דיווח עליו, מאפשרת העברת סכומים ניכרים לחוץ לארץ.¹⁵

פרל ישב אמנם בגאליציה, ואין ללמוד משתיקתו על הנעשה במקומות אחרים, אך יש להניח כי אילו היה מכיר את ה'פושקע', ודאי היה מזכיר אותה. עוד בשנת 1841 נקבע בביאליסטוק כי יש 'לשלוח בכל שבוע אנשים' לכתים פרטיים, לאסוף כסף למען קופת ר' מאיר בעל הנס.¹⁶ אולם יש לנו עדויות מלבד זו של להרן, המעידות על התפשטות השימוש ב'פושקע' במזרח-אירופה במשך שנות השלושים והארבעים. בשנת 1830 נשלחה איגרת מכולל החסידים בצפת ובה נאמר:

... אחינו בני ישראל רחמנים ובני רחמנים את האפשרם [כך!] החזיקו ידינו אשר יסדו תקנות קבועות הן בתקופות הקבועות בבית כל אחד ואחד ושאר מעמדות.¹⁷

פולינה וונגרוף, שנולדה בברויסק בשנת 1833, כתבה בזכרונותיה שהיו בבית הוריה שתי קופות-צדקה — האחת למען עניי ארץ-ישראל והשנייה על שם ר' מאיר בעל הנס.¹⁸ בכתב-פשרה בין הכוללים של החסידים ושל המתנגדים משנת 1845, שבו דובר על חלוקת ההכנסות הבאות מהונגריה, נאמר:

כל ההכנסות של אה"ק מה שיכנס מעתה בתוך השופרות בכל המקומות ההם... בין מבעלי בתים וסוחרים בין מבתי כנסיות ובתי מדרשים...¹⁹

ב-1852 כתב נשיא כולל גאליציה ש'מעמידין הקופות של ר"מ בעל הנס... בבית [!] נדיבי העם'.²⁰ במשך השנים התפשט השימוש ב'פושקע' בארצות שונות, ובתחילת המאה העשרים היו ברוסיה בלבד יותר מרבע מיליון קופות-צדקה ביותן שצברו כסף למען היישוב בארץ-ישראל ולהן חלק חשוב בהצלחת ההתיישבות האשכנזית בארץ-ישראל.²¹

למרות ההבדלים הגדולים בין יהדות מזרח-אירופה ומערבה אנו מוצאים מנהג משותף לשתייהן — הנהגת תרומה מיוחדת וקבועה ל'פושקע' בשעת הפרשת חלה או הדלקת נר-שבת. הסיבה לכך נובעת מאופיה של ה'פושקע'. כאמור, היוזמה לתרום ל'פושקע' באה תמיד מן התורם. מכאן שלכאורה קל מאוד לדחות תרומה לה. כנגד 'סכנה' זו נוצרו מנהגים לתרום ל'פושקע' בזמנים קבועים וזו היתה אחת הסיבות להצלחתה.

פרל הזכיר תופעה זו (אם כי לא בקשר ישיר ל'פושקע') בכתב ההלשנה שלו משנת 1829:

וכן חזה [המחבר] מראש שכת זו לא תסתפק בהמצאה כזאת [של קופסה לר' מאיר בעל

15 א' רובינשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 156-157.

16 י' הלפרין, 'גולה וארץ ישראל', העולם, יח, גליון לו (ט' באלול תר"ץ), עמ' 719.

17 י' ריבקינד, 'דפים בודדים', ירושלים לזכרו של א"א לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' קסה.

18 P. Wengeroft, *Memoiren einer Jüdische Grossmutter*, Berlin 1912-1922, p. 118

19 ב"צ דינבורג (דינור), מאסף ציון, ד (תר"ץ), עמ' 65.

20 ראה קטע מתשובה של ר' מ"ז איטינגא המובא אצל י"ז כהנא, מחקרים בספרות ההלכה, ירושלים תשל"א, עמ' 249. תודתי נתונה לפרופ' ש"ז הבלין שהביא מאמר זה לתשומת-לבי.

21 ערך 'חלוקה', ייברייטסקאיה אנציקלופדיה (ברוסיית), XV, עמ' 523. ראה החומר שמביא יערי (לעיל הערה 12), עמ' 57-61. בשנת 1849 עדיין נקראו קופות הצדקה הביתיות 'קופות חדשות' (לעומת הקופות הקבועות בכת"י כנסת). כך בכתב-פשרה על חלוקת ההכנסות של שד"רים לגורג'סטן, דג'סטן וערי קאוקאז. ראה: א"ר מלאכי, 'לקורות החלוקה בירושלים', לוח ארץ-ישראל, יח (1912), עמ' 96-100.

הנסך ובהדרגה תטיל חובה על כל יהודי שיתרום לקופסאות הנזכרות לפני כל ארוחה, ובאמת כך היה, ולא זו בלבד שהם הורו לתרום לקופסאות אלה לפני הארוחות אלא הטילו על כל אישה יהודיה שתתרום לפני הדלקת נרות השבת והחגים.²²

במשך הזמן התפתחו ונפוצו המנהגים לתרום בזמן הפרשת חלה והדלקת הנר בערב־שבת. בתעודה משנת 1841, שהבאנו לעיל, נאמר שגבאים היו צריכים לסכב את העיר ולאסוף תרומות בזמן הפרשת חלה.²³ כרוך שמבחינת הזמן, נוח יותר לעבור מבית לבית בשעת הפרשת חלה (בבוקר) מאשר בזמן הדלקת הנר. מנהג זה מוזכר בפשרה שנערכה בין החסידים והמתנגדים בשנת 1845.²⁴ המנהג השתרש גם במערב, כפי שאנו לומדים, למשל, מן הדינים־וחשבונות הכספיים של הפקידים והאמרכלים מאמסטערדם. החל משנת 1854 הם מציינים לעתים קרובות 'דמי קופות החלה של נשים שאננות', או בקיצור, 'חלה געלט'.²⁵ במזרח־אירופה התפתח במיוחד המנהג לתרום ל'פושקע' סמוך לזמן הדלקת הנר. כך קיבלה הפעולה אופי דתי־טכסי, ואף חוברו תחינות מיוחדות למעמד זה.²⁶ בדרך זו נעשו תרומות לארץ־ישראל חלק קבוע ומהותי של החיים היהודיים, ולנוהל זה נודעה השפעה חינוכית על כל בני הבית ובמיוחד הילדים, בהתאספם יחד לקבל את השבת. התפוצה הגדולה של מנהג זה מלמדת לא רק על חשיבותה של ארץ־ישראל ולימוד תורה כעניניהם של התורמים, אלא גם מסבירה את הצלחתה של ה'פושקע' כשיטת מגבית ללא גובה ובקרב ציבור לא עשיר.

ה'פושקע' מילאה תפקיד לא פחות חשוב במערכת התמיכה של ישיבות ליטא. עליית קבוצת ה'פרושים' היתה רק אחד משני המפעלים הגדולים של תלמידי הגר"א. השני היה ייסוד ישיבה גבוהה בוולוז'ין על־ידי ר' חיים בן יצחק מוולוז'ין. בחיר תלמידי הגר"א. לישיבה זו יש לזקוף חידושים רבים לעומת המקובל בזמנה. אחד החידושים החשובים ביותר היה ניתוקה של הישיבה מן הקהילה המקומית. בתחילת המאה היה מקובל שבחורים שכאו ללמוד בעיר מסוימת, היו נתמכים על־ידי בני העיר. בוולוז'ין קיבלו התלמידים תמיכה מן הישיבה. ר' חיים פיתח מנגנון מסועף לאיסוף כספים, שכלל העמדת גבאים בערים שונות לאיסוף כסף וכן שימוש בשד"רים שסכבו בליטא ואף מחוצה לה.²⁷ למעשה הוא אימץ אותן שיטות שהיו נהוגות באיסוף כספים למען יושבי ארץ־ישראל. באמצעות הכספים שנאספו, תמך ר' חיים בתלמידים וכיסה את הוצאות מוסדו, בלי להזדקק לאנשי המקום.

טבעי היה שמנגנון המגבית למען הישיבה דמה כל־כך לזה שהוקם למען תושבי ארץ־ישראל. אותו ר' חיים שייסד את הישיבה, תפס מקום מרכזי במגבית שארגן ר' ישראל משקלוב וזאת, הודות למעמדו של ר' חיים כבחיר מתלמידי הגר"א.

כשנשלח ר' ישראל משקלוב מארץ־ישראל, הוא פנה תחילה לר' חיים מוולוז'ין, כדי לקבל את עצתו

22 ראה לעיל, הערה 15.

23 ראה לעיל, הערה 16.

24 ראה לעיל, הערה 19.

25 ראה: י' ריבקינד, 'ידישע געלט (לעיל, הערה 9), עמ' 101-102 (ערך 'חלה געלט').

26 ראה לעיל, הערה 4. וכן י' ריבקינד, שם, עמ' 142 (ערך 'ליכטגעלט'), עמ' 246 (ערך 'ר' מאיר בעל הנס געלט').

27 על נסיונו של ר' חיים לעודד תמיכה בישיבתו, ראה מכתבו על דבר ייסוד הישיבה שהודפס במקומות רבים

ובשינויים קלים. מקור נוח הוא ספרו של ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ד, תל־אביב תש"ח², עמ'

קע-קעב. וכן מכתב־תמיכה של רבני ווילנה, שם, עמ' קעג. על מכתב זה ראה: י' ריבקינד, 'האגדה החסרה', הדואר,

לו, גליון כא (22 במארס 1957), עמ' 383-385. אין בידינו עדויות מדויקות על השד"רות בזמנו, וראה על כך: י'

ריבקינד, 'לתולדות השד"רות הוולוז'ינית בארה"ב', הדואר, מה, גליון יא (14 בינואר 1966), עמ' 169-170, גליון

יב (21 בינואר 1966), עמ' 187-188; מ' צינוביץ, עץ חיים, תל־אביב תשל"ב, עמ' 95.

ועזרתו.²⁸ ר' חיים המשיך במשך כל חייו להתעניין ביישוב ארץ-ישראל,²⁹ ואף עודד את יושביה לקנות קרקעות ולעבדן (לא מתוך שאיפה לפרודוקטיביזציה, אלא כדי לקיים בהן מצוות התלויות בארץ).³⁰ בין פעולותיו הציבוריות האחרונות היתה כתיבת מכתב האוסר העברת כספים שנתרמו לקופת ר' מאיר בעל הנס ולמען יושבי ארץ-ישראל למטרות אחרות.³¹ בנו יצחק, שהיה יורשו כראש הישיבה בוולוז'ין וכמנהיגה של יהדות ליטא, המשיך במסורת של מעורבות בענייני ארץ-ישראל, ושמו מתנוסס כראש הגבאים של ארץ-ישראל ברשימה משנת 1840.³²

אין פלא אפוא שאחת העדויות הקדומות ביותר לשימוש ב'פושקע' מזכירה בנשימה אחת את השימוש בה גם על-ידי המגבית למען יושבי ארץ-ישראל וגם על-ידי ישיבת וולוז'ין. עדות זו נמצאת בתיאור של ליטא בשנות השלושים, שכתב נוסע פולני ידוע בשם איגנץ חודג'קו. בתיאורו את העיר וולוז'ין הוא כותב:

znajdziesz w każdym żydowskim domu, zwłaszcza po miasteczkach przy drzewach obok *Jerozolimskiej* i *wolozyńska* karbonkę

בעיקר בעירות קופסאות 'ירושלמיות' ו'וולוז'ינאיות' (ליד הדלת).³³

אין לנו עדויות לוויכוחים על הזכות לחלק קופות-צדקה ביתיות בין המגנגנון שהתרים למען יושבי ארץ-ישראל לבין זה שהתרים למען הישיבה בוולוז'ין, שכן אותם האנשים היו פעילים בשני המגנגנונים. אולם עם ייסוד ישיבות גדולות אחרות, שאימצו את שיטת ה'פושקע', התעוררו התנגשויות בין הישיבות. כשניסתה ישיבת מיר להפיץ קופות-צדקה ביתיות, טענו ראשי ישיבת וולוז'ין שיש בכך עבירה על איסור 'השגת גבול'. הדבר הגיע לדין-תורה ונפסק שיש זכות לכל ישיבה להפיץ קופות אלו.³⁴ אך כמאה התשע-עשרה המגביות חיו בדרך-כלל בשלום זו עם זו. היו תקופות שהיה מסוכן לאסוף כסף ולשלוח אותו מחוץ למדינה ואז, לפעמים, אספו כסף למען יושבי ארץ-ישראל במסווה של איסוף למען ישיבות.³⁵ היה גם לפחות מקרה אחד שנטען כי ישיבות לוקחות לעצמן כסף שהיה מיועד לעניי ארץ-ישראל.³⁶ אך, כאמור, המקרים האלה היו בחזקת חריגים.

28 א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים (לעיל, הערה 7), ג, עמ' 131-141. ר' ישראל משקלוב מכנה את ר' חיים 'אבינו אבי התעודה' (שם, עמ' 141).

29 ראה החומר שמביא א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, לפי מפתח השמות.

30 שם, עמ' 20.

31 ראה: ספר מגיני ארץ, לכוב תרי"ג, עמ' 1-2 (אין מיספור עמודים במקור). במכתב של ר' אברהם אבלי מוילנה (שם) יש הערה האומרת על ר' חיים 'אשר זמן מועט קודם שנתבקש כישיבה של מעלה יהיה דעתי' לפקח בענין חיות אחב"י שבארץ הקדושה...

32 ראה: א"ר מלאכי, 'לקורות החלוקה בירושלים' (הערה 21 לעיל), עמ' 87 ובספרו הנ"ל (לעיל, הערה 29).

33 I. Chodzko, *Obrazy Litewkie*, Vilna 1862², p. 188. החומר נותח על-ידי י' שאצקי, קולטורגעשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בווענט איירס 1950, עמ' 181-185. שאצקי מזהה את ראש הישיבה כר' יצחק (צ"ל אליעזר יצחק) ב' הלל, אך מבחינת הזמן, אין הויהווי מתאים, כיוון שנעשה ראש הישיבה רק בשנת 1849. התיאור מתאים לר' יצחק, בנו של ר' חיים מייסד הישיבה. ר' יצחק זה היה ראש הישיבה מ-1821 עד 1849. יש לנו מקורות המעידים על כך שידע לטינית ופולנית, והדברים מתאימים לתיאורו של חודג'קו.

34 מ"י גאלדבערג, תולדות הגאון ר' חיים יהודה ליב, וארשה 1901, עמ' 8.

35 ח"ה ריבלין, חזון ציון ירושלים שקלוב, ירושלים — תל-אביב תש"ז, עמ' 86. גם לישיבות היו בעיות עם הממשלה לרגל מגביותיהן. ראה על כך: מ' בראילן, מוולוז'ין עד ירושלים, תל-אביב תשל"א, עמ' 86. ליפשיץ טוען (וזכרון יעקב, ב, עמ' 30) שהשימוש בשם ר' מאיר בעל הנס נעשה כדי להסתיר את מטרת המגבית למען עניי ארץ-ישראל מעיני הממשלה.

36 במכתב משנת 1876 כתב הנצי"ב ש'משולחי אה"ק האוכלים אותי בכל פה דוברי נבלה', אך הוא לא פירט את הרקע. ראה: מ' ריינס, 'אכסניות של תורה', אוצר הספרות (תרמ"ט-תר"ן), עמ' 28. תודתי לר"ר ע' אטקס שהפנה

ה'פושקע' הגיעה לאמריקה יחד עם הגל הגדול של מהגרים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. עוד במאה השמונה-עשרה הגיעו שד"רים מארץ-ישראל לאמריקה הצפונית, ובמרוצת הזמן עלתה חשיבות הכספים שנאספו בארצות-הברית בשביל יושבי ארץ-ישראל. מסתבר ששד"רי ארץ-ישראל הם שהביאו את ה'פושקע' לאמריקה.³⁷ ישיבת וולוז'ין התחילה לשלוח אף היא שליחים לארצות-הברית בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, אך הכסף שנאסף שם לא היה מרכיב חשוב בתקציבה עד למאה העשרים.³⁸ גם גופים אחרים החלו לקבל עזרה מיהדות אמריקה. מוסדות ששירתו צרכים מקומיים במזרח-אירופה (ושלא יכלו לפנות לקהילות אחרות באזור, מסיבות שמנינו לעיל), יכלו לפנות אל מצפוננו של ציבור המהגרים בארצות-הברית, לתמוך בקהילת המוצא או האזור שמשם באו. וכך נעשתה התמיכה ביהדות מזרח-אירופה, בעיני המהגרים, למצווה הדומה למצוות התמיכה ביושבי ארץ-ישראל, שאף הם חיו בארץ רחוקה וניתקלו בבעיות מיוחדות. לארצות המוצא נקשרה אפילו הילה של קדושה על-ידי היהודים ב'מדינה הטריפה'. כך התרבו מחלקי קופות הצדקה הביתיות שאיימו לפגוע בקופת ר' מאיר בעל הנס, שהיתה מקור חשוב מאוד לוועד הכוללים (שנוסד ב-1866) בארץ-ישראל.

לכן, בשנת 1887 יצאו ותקנו ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, ועמו עוד שמונים וחמישה רבנים, שלא יהי' רשות לשום אדם להוסיף עוד שופר על עוד צדקה חדשה.³⁹ על עמדתו זו חזר ר' יצחק אלחנן ספקטור בתשובה שהשיב בשנת 1888.⁴⁰ השואל, רב מניו-יורק בשם צבי קנטרוביץ, שאל אם יש רשות למוסדות-צדקה פרטיים בארץ-ישראל להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית. ר' יצחק אלחנן השיב בשלילה והוסיף 'שאינן רשות לשום צדקה לקבוע פוסקעס מלבד למען עניי ארץ ישראל המכונה "רמב"ן"'. כשנה לאחר-מכן הוא הביע נכונות לאפשר למוסדות מסוימים להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית, אך בתנאי שהמוסדות הללו יקבלו רשות לכך 'מרבני וגאוני ירושלים'.⁴¹ מתשובות אלו השתמע שאין רשות לישיבות וולוז'ין ומיר להפיץ קופות-צדקה ביתיות בארצות-הברית, למרות שכנראה לא זו היתה כוונתו. כדי לברר את הדבר ולקבל אישור לזכותן של הישיבות העתיקות להפיץ קופות בארצות-הברית, פנו רבה של מיר, ר' יום טוב ליפמן, וראש הישיבה של מיר, ר' חיים ליב טיקטינסקי, לר' יצחק אלחנן ספקטור בבקשה שיודיע שאין תקנותיו חלות על הישיבות. תשובתו של ר' יצחק אלחנן היתה חיובית, והרבנים ממיר קיבלו תשובות ברוח זו גם מר' ירוחם פרלמן ('הגדול ממינסק') ור' דוד פרידמן מקרלין (סמוך לפינסק). הם הדפיסו את התשובות על דף, כנראה לשם הפצתן בארצות-הברית.⁴² תחומי הפעילות של מספר אנשים המעורבים בפרשה זו מלמדים על המשך הקשר האישי בין שני המנגנונים – זה של הישיבות וזה של קופות ארץ-ישראל. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), שהיה אז ראש הישיבה בוולוז'ין,

אותי למקור זה. על הטענה שהזכרה ועל יחסים מתוחים בין שני המנגנונים, ראה גם במאמר של מורגנטרן העומד להתפרסם בקרוב.

37 ראה: י' קלנר, 'ראשית התארגנותן של קהילות יהודי ארה"ב לעזרת הישוב בא"י (1881-1883)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 377-426.

38 ראה: י' ריבקינד, 'לתודות השד"רות הוולוז'ינית בארה"ב' (לעיל הערה 27).

39 התקנה התפרסמה על-ידי לונץ, 'החלוקה', ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 38.

40 שם, עמ' 49.

41 שם, עמ' 214.

42 י' ריבקינד פירסם קטעים מתשובה זו במאמר-ביקורת שלו על ביוגרפיה של ר' יצחק אלחנן ספקטור שכתב אפרים שימוף. הדואר, גליון 32 (תשכ"ב), עמ' 395-397. הוא מבקר את המחבר על כך שלא דן בתשובה זו, אך כיוון שהעוֹתק שבידו היה כנראה יחידאי, נראה שדבריו לא היו מוצדקים. אני מקווה לפרסם תשובה זו בקרוב באכסניה אחרת.

היה זמן מה חובב-ציון וכין הפעילים להגנת הזכויות של קופות ר' מאיר בעל הנס, לעומת מוסדות צדקה אחרים. אותו ר' קנטרוביץ, שהתעניין בקופות ארץ-ישראל ושלח שאלה לר' יצחק אלחנן, היה גם גבאי של ישיבת וולוז'ין בארצות-הברית.⁴³

הישיבות לא הסתפקו בחיקוי השיטות לאיסוף הכסף שפותחו על-ידי היישוב בארץ-ישראל. המוסד של 'הכולל' בארץ-ישראל, דהיינו גוף שמחלק תמיכה בצורה מסודרת לקבוצה של אנשים שנחשבו ראויים לתמיכה, הועתק לאירופה בשנת 1879, כשנפתח כולל הפרושים בקובנה. במסגרת זו ניתן לתלמידי-חכמים צעירים להקדיש את כל זמנם, במשך שנים אחדות, ללימוד התורה. באופן רשמי היתה מטרת הכולל להכין אותם לרבנות, אך בסדרי הכולל לא היתה שום מסגרת פורמאלית להכנה זו. חברי הכולל הקדישו את כל זמנם ללימוד עצמאי בכת-ימדרש בקובנה, ולא ניתנה להם הכנה מעשית לרבנות. הכולל הצליח למשוך תלמידים ותרומות ותוך זמן קצר נוסדו כוללים נוספים במזרח-אירופה.⁴⁴ הרעיון של יצירת קבוצה נבחרת החיה בקדושה ומייצגת את הציבור, מצא לו אפוא שורשים לא רק בארץ-ישראל אלא גם מחוצה לה.

הקשר בין מנגנון הישיבות והמנגנון למען יושבי ארץ-ישראל, הן מבחינת שיטות איסוף הן מבחינה אישית, מלמד אותנו על הדמיון בבעיות שעמדו לפנייהם ועל הדמיון בתדמיות של שניהם בעיני הציבור; שניהם נתפסו כגופים המקיימים מצוות — יישוב ארץ-ישראל ולימוד תורה. התמיכה רבת ההיקף בהם מלמדת עד כמה היו מקובלים בחברה היהודית ערכים מסורתיים אלו.

'הקופה הכחולה' של הקרן-הקיימת-לישראל אינה אלא גלגול של ה'פושקע'. הרעיון לייסד קרן לאומית הועלה כבר בקונגרס הציוני הראשון בבאזל בשנת 1897 על-ידי פרופ' צבי הרמן שפירא, אך רק בקונגרס החמישי ב-1901 הוחלט על הקמת קרן כזו. כבר לקראת הקונגרס פורסמו בעיתון הציוני *Die Welt* מאמרים בנושא זה, ובגליון מיום 10 באוגוסט 1900 פורסם מאמר ובו תכנית מעשית להקמת הקרן. המאמר שהופיע בעילום שם (המחברים היו, כנראה, חברי הוועד הפועל הציוני) דן בעיקר בשיטות לאיסוף כסף.⁴⁵ הצעת המחברים היתה להפיץ סדרות של בולים שיימכרו לציבור היהודי בכל הארצות. ואכן הוחלט בקונגרס לגייס כסף באמצעות מכירת הבולים, שקוגניהם היו אמורים לאוספם בתוך חוברות מיוחדות. לרעיון של הפצת הבולים היו יתרונות וחסרונות. בדרך זו קל לפקח באופן מדויק על זרימת הכסף לקופות הארגון. כיוון שבולים ניתנים כנגד כל תרומה, נמנעו חששות למעילה בכספי התרומות. תקוות המארגנים היתה שהרצון לאסוף ולשמור סדרות שלמות תגביר את ההתמדה בתרומות. אולם הדפסתם והפצתם של בולים מוסיפות לנטל המוטל על המנגנון; יש צורך לא רק להעביר כסף למרכז, אלא גם לפקח על תנועה של בולים בכיוון השני, מה גם שבהדפסת הבולים יש צורך בהשקעה כספית לא מבוטלת. לצד הצעה זו, הועלה רעיון נוסף בקונגרס — עריכת 'ספר זהב' שבו יירשם שמו של כל אדם שיתרום עשר לירות שטרלינג או יותר. הרעיונות נחקלו ובו במקום נרשמו שמות התורמים הראשונים לספר הזהב.⁴⁶

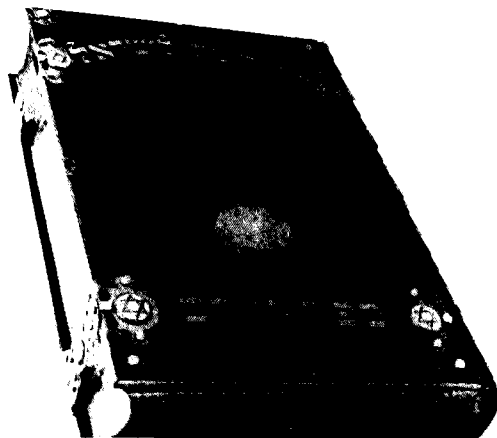
43 ראה מאמרו המעניין של ר' בצלאל לנדוי, 'הנצי"ב מוולוז'ין כמערכה ליישוב ארץ-ישראל בקדושתה', המעין, יד, גליון ג (ניסן תשל"ד), עמ' 11-23 ובמיוחד עמ' 17-18. על קנטרוביץ ראה: י' ריבקינד, 'לתולדות השדרות הולוז'ינית בארה"ב' (לעיל, הערה 27).

44 לתיאור הכולל ראה: ד' כ"ץ, תנועת המוסר, ג, תל-אביב תש"ד, עמ' 19-30.

45 ג' קרסל, 'קורות', מגילת האדמה, ירושלים תשי"א, עמ' כד.

46 שם, עמ' 36.

GOLDENES BUCH		ספר הזהב	
1	Dr. Th. Herzl	1	ד"ר תאודור הרצל
2	Dr. A. Weizsäcker	2	ד"ר אדולף וייזשצק
3	Dr. M. Brann	3	ד"ר משה ברנ
4	Dr. F. Oppenheimer	4	ד"ר פרידריך אופנהיים
5	Dr. S. Landmann	5	ד"ר שלמה לנדמן
6	Dr. M. S. Rabinowitch	6	ד"ר משה ש. ראבינוביץ
7	Dr. S. Landmann	7	ד"ר שלמה לנדמן
8	Dr. S. Landmann	8	ד"ר שלמה לנדמן
9	Dr. S. Landmann	9	ד"ר שלמה לנדמן
10	Dr. S. Landmann	10	ד"ר שלמה לנדמן
11	Dr. S. Landmann	11	ד"ר שלמה לנדמן
12	Dr. S. Landmann	12	ד"ר שלמה לנדמן
13	Dr. S. Landmann	13	ד"ר שלמה לנדמן
14	Dr. S. Landmann	14	ד"ר שלמה לנדמן
15	Dr. S. Landmann	15	ד"ר שלמה לנדמן
16	Dr. S. Landmann	16	ד"ר שלמה לנדמן
17	Dr. S. Landmann	17	ד"ר שלמה לנדמן
18	Dr. S. Landmann	18	ד"ר שלמה לנדמן
19	Dr. S. Landmann	19	ד"ר שלמה לנדמן
20	Dr. S. Landmann	20	ד"ר שלמה לנדמן
21	Dr. S. Landmann	21	ד"ר שלמה לנדמן
22	Dr. S. Landmann	22	ד"ר שלמה לנדמן
23	Dr. S. Landmann	23	ד"ר שלמה לנדמן
24	Dr. S. Landmann	24	ד"ר שלמה לנדמן
25	Dr. S. Landmann	25	ד"ר שלמה לנדמן
26	Dr. S. Landmann	26	ד"ר שלמה לנדמן
27	Dr. S. Landmann	27	ד"ר שלמה לנדמן
28	Dr. S. Landmann	28	ד"ר שלמה לנדמן
29	Dr. S. Landmann	29	ד"ר שלמה לנדמן
30	Dr. S. Landmann	30	ד"ר שלמה לנדמן
31	Dr. S. Landmann	31	ד"ר שלמה לנדמן
32	Dr. S. Landmann	32	ד"ר שלמה לנדמן
33	Dr. S. Landmann	33	ד"ר שלמה לנדמן
34	Dr. S. Landmann	34	ד"ר שלמה לנדמן
35	Dr. S. Landmann	35	ד"ר שלמה לנדמן
36	Dr. S. Landmann	36	ד"ר שלמה לנדמן
37	Dr. S. Landmann	37	ד"ר שלמה לנדמן
38	Dr. S. Landmann	38	ד"ר שלמה לנדמן
39	Dr. S. Landmann	39	ד"ר שלמה לנדמן
40	Dr. S. Landmann	40	ד"ר שלמה לנדמן
41	Dr. S. Landmann	41	ד"ר שלמה לנדמן
42	Dr. S. Landmann	42	ד"ר שלמה לנדמן
43	Dr. S. Landmann	43	ד"ר שלמה לנדמן
44	Dr. S. Landmann	44	ד"ר שלמה לנדמן
45	Dr. S. Landmann	45	ד"ר שלמה לנדמן
46	Dr. S. Landmann	46	ד"ר שלמה לנדמן
47	Dr. S. Landmann	47	ד"ר שלמה לנדמן
48	Dr. S. Landmann	48	ד"ר שלמה לנדמן
49	Dr. S. Landmann	49	ד"ר שלמה לנדמן
50	Dr. S. Landmann	50	ד"ר שלמה לנדמן

הכרך הראשון של ספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל והעמוד הראשון בו

לשיטה של רישום ב'ספר הזהב' תמורת תרומה גדולה לא מצאתי תקדים. אנשים שילמו סכומים גדולים למדי, כדי להירשם בספר הנמצא בעותק יחיד ובמקום מרוחק. לכאורה, התמורה (הרישום) לא נראית שווה לתרומה ולא בעלת כוח למשוך תורמים. היה אמנם פרסום לעצם הרישום בספר, אך ניתן פרסום דומה גם לתרומות רגילות. הנצחת שם על-ידי רישומו על בניין או חפץ אחר שנתרם הוא מנהג עתיק, אך לתנועה הציונית בחיתוליה לא היה על מה לתלות שלט ועל רקע זה המציאו את 'ספר הזהב'. הצלחתו מלמדת אם כן לא רק על הזדהות עם מטרת ציוניות, כי אם גם על הרצון העמוק בקרב הציבור היהודי להנצחת השם. השיטה חדשה, אך היסוד ישן. לעומת הבול ו'ספר הזהב' לא היתה ה'פושקע' שיטה מודרנית ואף לא מכובדת. אדרבא, ה'פושקע' היתה סמל של אי-הסדר והערכים של המסורת, שכנגדם רצו רבים בתנועה הציונית למרוד. היה אם כן ניגוד בין היעילות של השיטה שהיה בכוחה למשוך תורמים, והמטען הסמלי שלה שדחה את ההנהגה הציונית. למתח זה ניתן הד בהערה שמופיעה בדין-וחשבון שכתב צ'לנוב על פעולות הקרן- הקיימת לישראל ברוסיה בשנת 1908-1909. נאמר בה:

עתה נמצאת כבר בידי חברינו כ-200 מקומות 7000 קופסאות שנעשו כתבנית הקופסאות

שבחור"ל. מלבד זה נמכרו מקודם גם 857 קופסאות מוסקבאות (בעלות שש צלעות) ... מספר הקופסאות הנמצאות בכלל המקומות עולה לערך 10,000...⁵⁴

מדבריו אנו למדים שנעשה ניסיון במוסקבה לעשות קופות-צדקה ביתיות שיכליטו גם בצורתם את ההבדל בינן לבין ה'פושקע' המסורתית. צ'לנוב מצדו טרח לציין שהקופות שהוא הכין היו על-פי דוגמה מחוץ-לארץ.

למרות ההבדלים בין התנועה הציונית והיישוב הישן, מלמד השימוש ב'פושקע' על-ידם שהוא מועיל במיוחד, כאשר כוח-האדם המתרים מוגבל, יש אהדה בהמונים למטרה וציבור התומכים אינו יכול לתרום סכומים גדולים בבת-אחת. תנאים אלה מתאימים למה שידוע לנו על מקורות התמיכה בשני המנגנונים. שניהם קיבלו את עיקר הכנסותיהם מההמונים הלא-עשירים. בתחילת המאה לא היו היהודים האמידים יותר מעונוינים בדרך-כלל במפעל הציוני או במפעל אורתודוכסי. מנגנונים אלה היו צריכים להתאים את עצמם למצב זה, וחשיבותה של ה'פושקע' מלמדת על כך. בזמננו, עם שיפור המצב הכלכלי של יהודי הגולה והתגברות האהדה לישראל, נותרה ה'פושקע' בשולי רשימת האמצעים של המגביות השונות, אם כי היא עדיין ממלאת תפקיד חינוכי. תולדות ה'פושקע' מלמדות אפוא על תכונות-יסוד בתולדות הצדקה היהודית ומגלות תהליכים בחברה שיצרה אותה.

54 ראה עמ' 6 בדין-וחשבון שצוין לעיל, הערה 52.